

Debat 1: Inspelen op klimaatverandering

Op 6 maart 2018 ging de negende editie van de debatreeks *It's the food, my friend!* van start in De Rode Hoed in Amsterdam, tijdens de eerste Nationale Week Zonder Vlees, beter bekend als de Vegetarische Week. Meer dan 240 bezoekers, waaronder veel jongeren, maakten duidelijk dat het thema van de avond, het klimaat, nog lang niet vermoeit. Hoofdspreker Wouter van Dieren waarschuwde voor de impact van klimaatverandering en uitgeputte bronnen, die zal leiden tot een instorting van de wereldbevolking na 2050, tenzij er ingrijpende veranderingen plaatsvinden. Van Dieren pleitte onder meer voor regulering van de voedselmarkt, "want de vrije markt gaat niets oplossen". Maurits Groen presenteerde zijn duurzame ondernemerssuccessen, waaronder Kipster. Bart van Opzeeland vertelde dat Milieudefensie de prijs van levensmiddelen als grootste belemmering voor klimaatvriendelijke landbouw ziet, en wil nu samen met boeren wil optrekken tegen de supermarktkopers.

De debatreeks *It's the food, my friend!* verandert elk jaar een beetje. In 2009 heette hij nog "De toekomst van de landbouw en ons voedsel" en telde zeven debatavonden. Dit jaar zijn er vier. Maar de grootste verandering was dat Felix Rottenberg dit seizoen werd gemist als gespreksleider, omdat hij een intensieve behandeling voor sarcoïdose ondergaat. Hij hoopt volgend jaar de honneurs weer te kunnen waarnemen. Gelukkig betoonde Bert van Ruitenbeek zich de eerste avond een capabel vervanger met een soepele voorzitterstijl. In volgende avonden zullen Dick Veerman en Joszi Smeets de rol van moderator vervullen.

Er is weer een Ministerie van Landbouw

Bert van Ruitenbeek opende de avond met de constatering dat Felix Rottenberg succes heeft geogst met zijn jarenlange verzet tegen het afschaffen van het Ministerie van Landbouw, dat zich uitte in het consequent benoemen van het Ministerie van Economische Zaken als het Ministerie van Landbouw en Economische Zaken. In 2018 bestaat er gelukkig weer een echt Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.

Inventarisatie zaal

In de zaal zat zoals gebruikelijk een bonte mengeling aan bezoekers. Met de Mentimeter app werd weer gepolst hoe de verdeling over verschillende beroepsgroepen was. In de zaal zaten veel vertegenwoordigers van de agribusiness en voedselindustrie (16%), en veel wetenschappers en adviseurs (17%). Boeren, studenten en consumenten vormden ook grote groepen, elk 13% van het publiek. Daarna volgden beleidsmakers (10%), NGO's en de financiële sector (elk 7%) en retail (4%). Ongeveer de helft van het publiek bleek mee te doen aan de vleesloze week.

Thema: klimaatbestendige voedselvoorziening

Het debat ging over de vraag hoe een landbouw van de toekomst kan inspelen op klimaatverandering, het meest urgente probleem van onze tijd. De effecten van klimaatverandering op de landbouw zijn nu al duidelijk merkbaar in Zuid-Europa en Afrika. Een vraag die Bert van Ruitenbeek hierbij centraal stelde was: "Hoe zorgen we

dat een klimaatbestendige voedselvoorziening niet alleen een zaak van de elite is?" Wouter van Dieren, Maurits Groen en Bart van Opzeeland formuleerden elk een andersoortig antwoord op deze vraag.

Wouter van Dieren: "Als Nederland weer betekenis wil krijgen, moet het de maakbaarheid terugroepen"

Wouter van Dieren is een van Nederlands meest prominente milieuactivisten sinds hij landelijke bekendheid gaf aan het rapport van de Club van Rome in 1972, *De grenzen aan de groei*. In 1990 werd hij zelf lid van de Club van Rome. Hij is medeoprichter van Milieudefensie en grondlegger van het Springtijfestival. Daarnaast startte hij het milieuadviesbedrijf IMSA en in 1992 publiceerde hij het boek *De Boerenbruiloft*. "Een man met een heel groot denkraam, altijd gericht op vernieuwende deals," aldus Bert van Ruitenbeek.

In zijn lezing *Limits en de Voedselladder* kondigde Van Dieren aan dat hij niet wilde spreken over gangbare versus biologische landbouw en de bijbehorende emissiecijfers. Dat is namelijk een discussie waar geen ontwikkeling in zit. Het landbouwdebat is volgens Van Dieren een gepolariseerde mix van techniek, geld, ideologie, droom en nostalgie. "Ik las een artikel van mezelf uit 1999 in de Volkskrant, en daar stond exact in waar we het nu nog steeds over hebben: problemen met fosfaat, eutrofiëring, de problemen rond goedkoop vlees. Er verandert dus niks." Ook waarschuwde hij in 1999 al dat een vrije markt in de voedselvoorziening niet zonder regulering kan. Ook de suggesties van zijn boek *De Boerenbruiloft* uit 1992 zijn nog steeds actueel: boeren moeten worden beloond voor maatschappelijke functies, risico's moeten worden afgedekt met verzekeringen, zoals dit ook in andere bedrijfstakken gebruikelijk is. Het gebeurt allemaal nog steeds niet.

Overschrijding en instorting

Van Dieren keek in zijn lezing naar het grote systeem, de lange-termijnontwikkeling van de wereldbevolking en haar bestaansbronnen. Het systeemmodel World3, dat in het MIT werd ontwikkeld vanaf 1970, bracht het probleem voor het eerst indringend in beeld: in het huidige economische systeem bereikt de wereldbevolking op den duur een grootte waarbij ze zichzelf niet meer in stand kan houden met de overbelaste bestaansbronnen, waarna een langdurige instorting van de wereldbevolking en de economie volgt: *overshoot and collapse*.

Maximaal vier miljard mensen

Van Dieren prikkelde met een onheilsboodschap: "Dat hele idee dat je 8 of 10 miljard mensen kunt voeden is onzin. We leven nu als alsof we anderhalve planeet hebben, zegt het WNF in zijn *Living Planet Report* uit 2012." In de eerste modelleringen, gepubliceerd in *The Limits to Growth* in 1972, werd becijferd dat er in 2050 maximaal 2 miljard mensen zouden zijn. Later is het model vaak bijgeschaafd. Een recente modellering uit 2012 door Jørgen Randers (*2052 – A Global Forecast for the next 40 years*) komt tot een wereldbevolking van maximaal 4 miljard mensen in 2050.

De Geopolitieke Voedselladder

Om iets te begrijpen van landbouw en de wereldvoedselvoorziening, moet je volgens Van Dieren in een systeumladder denken, die hij "De Geopolitieke Voedselladder" noemt. Daarin vormt elke trede een voorwaarde voor de opdrachten die wachten bij de volgende trede van de ladder. Als je zinvol wilt nadenken over landbouw, kun je geen treden overslaan, aldus Van Dieren.

Stap 1: politiek creëert randvoorwaarden

De eerste trede is het (geo)-politieke niveau. Hier gaat het om de basisvoorwaarden voor voedselproductie: het aantal mensen en de beschikbare hoeveelheid grond. Dat stelt een maximum aan de productie. Tot 1900 werd het maximum bepaald door de natuurlijk aanwezige bronnen. Toen vond Fritz Haber het proces uit om stikstofkunstmest te maken uit lucht, en schoot de productie omhoog. Deze eerste trede is van doorslaggevend politiek belang omdat honger in de geschiedenis altijd leidt tot revolutie. Politiek gezien vraagt de voedselmarkt om stabiliteit. Het dereguleren van de wereldwijde voedselmarkt sinds 1990 is derhalve een recept voor revolutie en massamigratie. Al in de Bijbel is begrepen dat je de voedselvoorziening niet kan overlaten aan de vrije markt. Daarom laat Jozef de Egyptische staat een enorme graanvoorraad aanleggen, om te voorkomen dat Egypte in slechte jaren verhongert. Vanuit hetzelfde politieke principe ontwikkelde Sicco Mansholt in 1958 zijn Europese landbouwplan waarin hij een garantielijzen voor boeren vaststelde. Dat is de enige manier om de historische cyclus van revolutie en honger te doorbreken. "Boeren zijn het heiligdom van de samenleving" zegt Van Dieren dan ook. Al ontbreken ze vaak op grote bijeenkomsten over de toekomst van voedsel. Ze horen op het podium en in het centrum van de discussie te staan, zegt Van Dieren.

Stap 2: productie realiseren

De tweede trede van de ladder, die volgt op de politieke keuzes van de eerste trede, is de primaire productie, de feitelijke landbouw. Wat kan er worden gedaan met de beschikbare grondstoffen, arbeid, kennis en technologie? In de wereld zien we dat

boeren nu overal ploeteren en te maken hebben met grote stressfactoren. Er is een continue leegloop van platteland richting stad en er blijven steeds minder boeren over.

Stap 3: efficiënte distributie

De derde trede van de ladder is die van de handel en distributie. Zonder goede distributie verhongert de wereldbevolking nog steeds. En dit is in de praktijk een enorm probleem. Zo gaat in India maar liefst 40% van de landbouwproductie verloren, omdat het er erg warm is en de distributie niet goed werkt. Hier in Europa zie je overal de producten op de schappen liggen. Dus distributie is een oplosbaar probleem. Helaas staat het er in veel delen van de wereld slecht voor.

Stap 4: zorgen voor de ecologie

De vierde trede van de ladder is "de ecologische rugzak". Volgens Van Dieren kun je je pas druk maken om het milieu en de ecologie als de eerste drie treden van de ladder geregeld zijn. Je komt dan wel reusachtige problemen tegen. Zo is 70% van de insecten in Duitsland en vermoedelijk ook in de rest van Noordwest-Europa inmiddels verdwenen. De pesticidenproducenten demonstreren gebrek aan visie als ze argumenteren dat pesticiden noodzakelijk zijn om de productie te verhogen. Want als over een paar jaar de bestuiving verdwijnt, valt 35% van de landbouwproductie weg. Van Dieren maakt zich boos over de "vrijemarktidioten", die tegen alle bewijzen in blijven beweren dat de vrije markt dit soort problemen allemaal oplost.

Van Dieren demonstreert met een anekdote dat kortetermijnwinst een absurd begrip is. De pesticidenhandel is vergelijkbaar met een vervoersbedrijf dat zegt een enorme winst te hebben gemaakt dit jaar met als uitleg: "We hebben al onze bussen verkocht! Enorm veel geld verdiend!" Je maakt als bedrijf geen werkelijke winst wanneer je bedrijfsdelen verkoopt of je werkomgeving vernietigt.

Van Dieren haalt een rapport van de WWF aan, geschreven onder supervisie van Jason Clay. Deze zegt onder meer dat de kosten van milieu-impact, als deze zouden worden meegenomen in de voedselprijzen, prijsverdubbeling zouden veroorzaken.

Stap 5: illegaliteit uitbannen

Op de vijfde en laatste stap van de ladder komt wetshandhaving. Wanneer in de voedselmarkt schaarste aanwezig is, ontstaat er conflict en illegaliteit. Aan tachtig procent van alle producten die we kopen zitten illegale aspecten. Zo is heel veel voedsel geproduceerd met palmolie uit illegaal gekapt bosgebied. Er zit een enorm illegaal circuit vast aan de voedselvoorziening.

Kan biologisch de wereld voeden?

Daarna richt Van Dieren toch de blik op de biologische aanpak. Hij spreekt over een onderzoek van de FAO en het Research Institute of Organic Agriculture FiBL naar de mogelijkheid om de wereld te voeden met biologische landbouw en grasgebaseerde vleesproductie, dat is gepubliceerd in 2017: *Strategies for feeding the world more sustainably with organic agriculture*. [link: <https://www.nature.com/articles/s41467-017-01410-w>]

Op dit moment is 1,1% van de landbouwproductie biologisch. Het onderzoek kijkt naar mogelijkheden om in 2050 negen miljard mensen te voeden met 100% biologische landbouw. De onderzoekers hebben daartoe 135 verschillende scenario's doorgerekend. In 33 scenario's bleek het in principe mogelijk om 9 miljard mensen te voeden met het

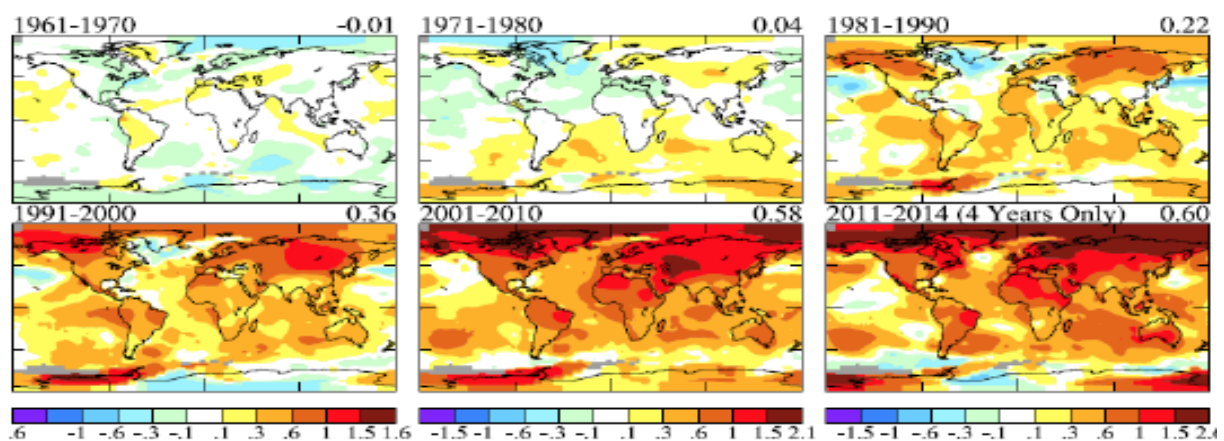
huidige landbouwareaal. Maar dan waren er wel drie stringente randvoorwaarden: de voedselverspilling (40% in India, 60% in Afrika) moet nu stoppen; de impact van klimaatverandering moet terug naar nul, ofwel klimaatverandering moet nu stoppen; en het verbouwen van veevoer moet nu stoppen, ofwel, eventuele veehouderij moet puur op gras gebaseerd zijn. "Dat betekent geen vegetarische week, maar een vegetarische eeuw".

Meteorologische tijdbom

Ondertussen vormt het klimaatprobleem een "meteorologische tijdbom", die ons met meer urgentie tot handelen zou moeten bewegen. De klimaatverandering is verreweg de grootste verandering in het aardsysteem waarin we opereren. Wat kunnen we doen? We kunnen de klimaatverandering beperken ("mitigeren") met CO₂-besparende maatregelen, technologie, efficiënt bronnengebruik, ecologisering en regionalisering.

Temperatuur stijgt snel

Maar mitigeren is niet genoeg, want de klimaatverandering gaat veel sneller dan verwacht, ten gevolge van gebruik van fossiele brandstof, landbouw en ontbossing. Van Dieren toont een serie wereldkaartjes waarin de temperatuurstijging met kleurtinten is aangeduid. Tussen 1961 en 2014 steeg de gemiddelde temperatuur op aarde met 0,6 °C. Maar op de Noordpool en westelijk Antarctica steeg de temperatuur meer dan 2°C.

Resultaten Parijs 2015: wereldwijde sociale chaos op komst

Bij de klimaatop in Parijs van 2015 is gesproken over wat een acceptabele temperatuurstijging is. De stijging is nu reeds 1°C sinds 1900. Een stijging van 2°C is "erg gevaarlijk" en een stijging van 3°C betekent totale sociale chaos. Een stijging van 4°C is zelfs onverenigbaar met een georganiseerd menselijk bestaan op aarde; dat is dus een existentieel risico.

In Parijs is het doel op 2°C gesteld. Maar de feitelijk voorgenomen maatregelen in Parijs sturen aan op een temperatuurstijging van ongeveer 3°C. Wereldwijde sociale chaos, massamigratie. En als de voornemens niet gerealiseerd worden, kom je al snel bij een totale bestaanscrisis van de mensheid. Bovendien kan een stijging van 2 à 3°C niet teruggedraaid worden.

Politieke dilemma's en vertrouwen

De uitvoering van klimaatparende maatregelen is een enorm politiek probleem. Kunnen landen erop vertrouwen dat andere landen de noodzakelijke maatregelen nemen? De impact van Nederland in het wereldwijde systeem is praktisch nihil, maar serieuze maatregelen kosten wel miljarden euro's. Hoe kun je dergelijke uitgaven naar de kiezers verantwoorden, als blijkt dat ze geen effect hebben omdat de rest van de wereld niet meedoet? Er is erg veel vertrouwen in de wereldpolitiek nodig om in zulke maatregelen te geloven.

Effecten al merkbaar en het wordt erger

Helaas zijn de effecten van klimaatverandering al goed merkbaar. De klimaatzones schuiven op dit moment 150 km per tien jaar op naar het noorden. We kunnen verwachten dat alles heter, kouder, droger en natter wordt, de seizoenen worden extremer. De verwachting is dat Nederland rond 2040 elk jaar vier maanden lang slagregens zal kennen, 8 maanden droogte, 4 maanden hittegolf, 1 maand extreme koude en dertig stormen met een windkracht boven 10 Beaufort.

Zijn er oplossingen?

Bestaan er oplossingen voor dit probleem? In elk geval hoeven we niks te verwachten van de markt, stelt Wouter van Dieren, die een sneer uitdeelt aan de "marktliefhebbers" van de Erasmus Universiteit. Volgens hem zal het nodig zijn om het genoom van landbouwgewassen continue te blijven aanpassen. Daarmee doelt hij kennelijk niet op veredeling, maar op gentechnologie. Want misschien is gentech gevaarlijk, toch is het veel gevaarlijker als er geen eten is, zegt Van Dieren.

Regionalisering noodzakelijk

Het zal ook nodig zijn om te "ontglobaliseren", ofwel te regionaliseren, aldus Van Dieren. Rutte kan nu wel opscheppen dat wij een geweldige landbouw hebben waarmee we de hele wereld producten leveren; maar dat houdt meteen op wanneer we geen grondstoffen meer krijgen uit (sub)tropische zones. De grondstoffenproductie daar stagneert namelijk al bij 2°C mondiale opwarming. Nederland kan dan geen rol meer spelen als doorvoerland.

Is het GLB te handhaven?

Gaat het Europees landbouwbeleid, het GLB, voor een oplossing zorgen? Niet erg waarschijnlijk. Als je de enorme klimaatinterventie centraal zet, valt er nauwelijks nog een GLB te bepalen. Op het Springtij festival dit jaar zal daarom een onderzoek worden gepresenteerd dat probeert terug te rekenen vanuit de klimaatdoelstelling voor 2050, hoe het GLB er dan nu uit zou moeten zien.

Business as usual zal leiden tot ineenstorting

Stel de EU doorgaat met "business as usual". Hoe ziet de toekomst er dan uit? Van Dieren toont een actualisering van het oorspronkelijke *overshoot and collapse* model. De update komt uit 2004, door Meadows. In de grafiek is te zien dat de wereldbevolking een piek bereikt rond 2040, en daarna snel terugloopt. Rond 2100 zal de wereldbevolking al met zo'n 60% zijn gekrompen. Ook de vervuiling bereikt zijn piek rond 2040. De beschikbare hoeveelheid voedsel neemt al eerder af. Een catastrofale ontwikkeling. *Business as usual*, alles aan de markt overlaten is dus zelfmoord.

Grote ingrepen nodig om ineenstorting te voorkomen

Maar wat is er nodig om te komen tot een min of meer duurzaam model? Ook dat is in modellen doorgerekend. Het kan, maar dan moeten we een aantal enorme technologische uitdagingen realiseren. In de eerste plaats moeten we de klimaatverandering en de vervuiling stoppen; we moeten de landbouwproductie verbeteren, de bodemverarming stoppen, en het gebruik van grondstoffen efficiënter maken. Ook zullen grote sociale ingrepen nodig zijn: er moet een limiet worden gesteld aan het aantal mensen, en de houding van consumenten moet veranderen. Als dat allemaal lukt, kun je in een evenwichtsscenario terecht komen zonder totale ineenstorting. We komen dan rond 2050 in een evenwichtssituatie terecht waarin de wereldbevolking constant van grootte blijft en ook de voedselproductie, na een kleine dip, stabiel blijft. Ondertussen blijven de beschikbare bronnen wel langzaam afnemen.

Keurig op schema voor de catastrofe

De systeemmodellen worden elk jaar bijgewerkt en getoetst aan de werkelijkheid. Daarbij blijkt helaas (Turner, 2008) dat de ontwikkelingen sinds de jaren '70 keurig aansluiten op de "business as usual" curves. Er is geen beweging richting het meer duurzame model. Kortom, we liggen helemaal op schema voor *overshoot and collapse*.

De Voedselladder in het debat

Wouter van Dieren komt terug op de Voedselladder. Hij adviseert om deze als leidraad te gebruiken in alle debatten over de toekomst van voedsel en landbouw. Dus altijd beginnen met de politieke vraag naar stabiliteit in de voedselvoorziening. Vervolgens naar hoe je de productie organiseert. Daarna naar de distributie: hoe belandt het op je bord. Vervolgens hoe je de negatieve gevolgen voor gezondheid en ecologie onder controle houdt (want je kunt het niet controleren als er honger heerst). En tenslotte kom je bij de noodzaak tot orde, en daar blijkt dat klimaatopwarming ons existentieel bedreigt; dus stabiliseren van het klimaat moet alsnog tot eerste voorwaarde worden gepromoveerd.

De echte prijs

Van Dieren bespreekt ook het desastreuze effect van prijsvechters in de vrije voedselmarkt. Hij noemt dit "Het Jumbo-effect". De laagste prijs betekent altijd afwenteling van kosten op de toekomst, op het klimaat, op het boereninkomen, op de natuur, op de bodemvruchtbaarheid en op de regenwouden. Dat soort kortetermijndenken veroorzaakt altijd problemen op de lange termijn. Van Dieren haalt een quote van de wetenschapper Jay Wright Forrester aan, die voor de Club van Rome sociale systemen modelleerde: "Veel van de problemen die de wereld vandaag heeft, zijn veroorzaakt door kortetermijnmaatregelen uit de vorige eeuw."

Regulering en True Price is noodzakelijk

Als het aan Wouter van Dieren ligt, moet het volgende gebeuren. De wereldvoedselproductie moet 100% in private handen blijven, maar wel 100% gereguleerd worden, om stabiliteit en veiligheid te borgen. Regulering is de norm. Daarmee moet ook geregeld worden dat er geen producten meer onder de kostprijs verkocht mogen worden. *True Price* moet de richtlijn zijn in de voedselmarkt. Met belastingmaatregelen en prijsafspraken kan dit aangestuurd worden, en dat gebeurt nu ook al. Wat absoluut uit den boze is, is dit loslaten.

Boeren lopen telkens in de val van opschaling

In de afgelopen jaren is het duidelijk misgegaan. Grote melkveehouders wilden graag een vrijere markt, en dachten de kleine concurrenten kwijt te raken. Maar ze lopen allemaal in de val, aldus Van Dieren. De prijzen storten in, alles gaat kapot. "Lucas Simons heeft het feilloos georganiseerd", sneert Van Dieren naar de nummer 29 van de Duurzame Top-100, die stevast inzet op grootschaligheid en opschaling.

Van Dieren besluit zijn lezing met een aanbeveling aan boeren om zich te laten inspireren door de Erfgooiers, de vrije boeren in het Gooiland die eeuwenlang hun krachten bundelden om met hand en tand hun oude rechten op het gebruik van de gemeenschappelijke gronden te verdedigen.

Zaaldiscussie

Na afloop vraagt een door het doemscenario ontmoedigde studente: "Wat kunnen wij als individu nog doen?" Van Dieren had hierop een troostrijk antwoord: "Om met Voltaire te spreken: je moet voor je eigen tuin zorgen. Kijk wat je handbereik is, kies je eigen limiet en expansie. Je kunt niet de hele wereld veranderen, maar wel je eigen bereik, en daarin moet je je compassie volgen."

Hoe de instorting van de wereldbevolking er zal uitzien

Een jongeman vraagt hoe Van Dieren het voor zich ziet, een maximum van vier miljard mensen terwijl er nu zeven miljard zijn. Van Dieren citeert in zijn antwoord de dichter T.S. Elliott: "*This is the way the world ends. Not with a bang but a whimper.*" Er zal niet ineens een massale sterfte zijn, maar wel enorme stromen van klimaatvluchtelingen, 500 miljoen mensen die over de bergen komen, in combinatie met grote rampen en een kelderende wereldvruchtbaarheid. In die chaos daalt de wereldbevolking gestaag."

Voorlichting consument werkt niet, retail moet verantwoordelijkheid nemen

Een vrouw geeft aan dat ze het onderwerp "consumptie" mist in het verhaal van Wouter van Dieren. Moet we ons niet inspannen om het consumentengedrag te veranderen? In zijn antwoord zegt Van Dieren dat je daarmee weinig mensen bereikt. Via de dienst Kijk-en Luisteronderzoek bleek dat de voorlichtingsspotjes van de overheid bijvoorbeeld maar 5% van het beoogde publiek bereiken. Via de retail kun je veel meer mensen bereiken. Daar zit de kracht, stelt Van Dieren. De retail moet dus verantwoordelijkheid nemen, of tot verantwoordelijkheid worden gedwongen door regulering.

Nederland stelt weinig meer voor sinds we de maakbaarheid loslieten

Een andere vragensteller vraagt wat de invloed van Nederland als exportland kan zijn. Wouter van Dieren: "We zijn een klein land en we zijn allang geen voorhoede meer. Dat is de schuld van het politiek beleid. De Nederlandse politiek heeft ideologie en het idee van een maakbare samenleving afgeschaft. Een stommitieit. We hebben dat 2000 jaar gedaan en nu laten we het gewoon los. Maar de maatschappij bestaat altijd uit duizenden regels en systemen. We doen niets anders dan de samenleving maken. Als Nederland weer betekenis wil krijgen in Europa, moet het de maakbaarheid terugroepen."

Maurits Groen: "Beschikbaarheid afval geeft ecologische grens voor Kipster eierproductie"

De volgende spreker, ondernemer en duurzame doener Maurits Groen, bood na het sombere verhaal van Wouter van Dieren wat hoop met zijn duurzame ondernemersverhaal. Hij presenteerde geen analyses en berekeningen, maar projecten die hem al jaren hoge noteringen in de Duurzame Top-100 van Trouw bezorgen: zijn betrokkenheid bij de Nederlandse uitgave van Al Gore's *An Inconvenient Truth* in 2006, de Waka Waka lamp, en de eieren en Hanenburgers van Kipster, die bij Lidl worden verkocht. "Hij heet Groen, hij ademt groen, hij werkt groen," aldus Bert van Ruitenbeek.

Van activist tot polderaar

"Ik kom uitleggen hoe ik kippenboer ben geworden", zo begon Maurits Groen. "Ik heb inmiddels iets van 60.000 kippen en dat worden er nog veel meer." Daar ging echter wel het een en ander aan vooraf, zo blijkt uit Groens verhaal. Hij begon zijn carrière als activist bij Milieudefensie en begon daarna zijn eigen communicatiebureau, om na alle ruzies als *postillon d'amour* overheden en NGO's te adviseren over duurzaamheidsbeleid. In 1980 liep Nederland nog voorop in Europa met milieubeleid, maar sindsdien is het bergafwaarts gegaan.

Eerste succes: *An inconvenient truth*

In 2006 ontdekte Groen dat het nieuwe boek van Al Gore, *An inconvenient truth*, nog geen Nederlandse uitgever had, en hij nam een 2e hypotheek op zijn huis en sprong in het gat. Het werd een enorm succes, mede omdat Al Gore zelf naar de première van de film in Tuschinsky kwam. Gore ging met Balkenende de bioscoop in, en 24 uur later was het debat over klimaat in Nederland totaal veranderd.

Van klimaat naar Waka Waka

Door het boek van Gore ging Groen nadenken over klimaatverandering en ontwikkelingslanden. Je kunt ontwikkelingslanden niet verbieden zich te ontwikkelen met behulp van fossiele brandstof, nadat we dat zelf 150 jaar lang hebben gedaan. Toch moeten ook ontwikkelingslanden aan de duurzame energie. Groen ging daarom samen met Kamiel van Gestel werken aan een manier om elektriciteit naar Afrika te brengen. Zijn einddoel: 1,1 miljard mensen die nu geen elektra hebben, toegang geven tot zonne-energie. "Het voordeel van zonne-energie is dat het gratis aan huis wordt bezorgd en absoluut veilig is. Afrika is met al die zonneschijn eigenlijk het Saoedi-Arabië van de duurzame energie, die hoeft je alleen op te vangen."

Groen rook een business case. "En dan tel ik de carbon credits nog niet mee".

Zo werd de Waka Waka geboren. Alle kennis voor de ontwikkeling van de efficiënte lamp heeft Groen van buiten gehaald, en de eerste ontwikkeling werd gefinancierd met crowdfunding. Inmiddels hebben 1,3 miljoen mensen in Afrika een lampje, maar als het aan Groen ligt wordt dat een miljard.

Vervolg op Waka Waka: kooktoestel

De logische vervolgstap voor Groen was om een kooktoestel te ontwikkelen. Want er zijn nu een paar miljard mensen op de wereld die elke dag bomen omhakken om eten op te koken. Het meest efficiënte kooktoestel dat hij kon vinden had een verbrandingsefficiëntie van 38%. Maar Groen wist er een te wikkelen met 50% rendement. Voordeel: er kunnen geen bomen of takken in, alleen pellets van organisch afval. Maar tot frustratie van Groen krijgt hij de distributie van de pellets nog niet voor elkaar. Hij probeert het nu in Rwanda omdat daar een goed distributienetwerk voor de Waka Waka bestaat. "De president van Rwanda heeft vier miljoen vluchtelingen uitgenodigd (!) uit Somalië. Een zeer nobele daad, maar het zou zonde zijn als die alle bossen gaan omkappen om te koken."

Van energiezuinig eieren koken naar kippen houden

De fascinatie voor de kip begon voor Groen met het boekje "Hoe kook ik een ei?", waarin hij kijkt naar manieren om efficiënt met energie om te gaan. Groen gaf het boekje uit en het zou bij AH in een oplage van 100.000 samen met eieren verkocht worden. Tot een paar weken te voren de *category manager* eieren van functie veranderde. "Daar gingen mijn 100.000 boekjes." Vervolgens kwam Groen op het idee om de eieren dan maar zelf te gaan produceren. Nu zijn er al heel veel soorten eieren die "beter" zijn dan legbatterijeieren. Groen stelde zich de opdracht: "Hoe zou het zijn als we het niet beter gaan doen, maar gewoon goed?"

Geen Amazone omhakken voor kippenvoer

Goed eieren produceren betekent in de eerste plaats: geen Amazone omhakken om kippen in Nederland met soja te voeren. Een paar generaties terug bestonden er geen kippenboeren en varkensboeren, die scharrelden op elke boerderij rond en aten vooral afval. Door het vrije marktmodel is de eiermarkt totaal verziekt. "Vroeger kon een boer voor één ei tien postzegels kopen. Nu moet hij tien eieren verkopen om één postzegel te kunnen kopen. Dat is echt waar."

Beschikbaarheid afval bepaalt capaciteit

"We zijn een boerderij gaan bedenken die geen vierkante kilometer grond gebruikt. We stelden ons voerpakket samen op basis van afval. Als het afval op is, is dat de ecologische

grens van onze kippenproductie. Dat was oorspronkelijk ook het idee van varkenshouderij. Je gaf je afval aan het varken en in oktober was het slachtmaand. Dat gaat prima als je één varken hebt, maar als je duizenden varkens hebt raakt het systeem uit het lood. De Kipster kippen eten alleen gemalen afval van bakkerijen."

Goedkope eieren en toch winst

Op het dak van de kippenboerderij liggen 11.000 zonnepanelen, zodat het geheel energiepositief draait: Kipster verkoopt Kipsterstroom. "We gaan volgend jaar ook mest verkopen," kondigt Groen aan. De eieren zijn een stuk goedkoper dan biologische eieren omdat Groen geen land gebruikt voor de productie van voer, zo legt hij uit. Volgens de formele regels zijn de eieren scharreleieren. Maar hij krijgt er een betere prijs voor, omdat hij een unieke deal heeft gesloten met Lidl. "Ik heb jaren tegen de directeur van Lidl aangezeurd. Uiteindelijk hebben we een contract voor 40 miljoen eieren en 140.000 kippen en haantjes gekregen, voor een boerderij die alleen in ons hoofd bestond. Daarmee konden we ook de financiering gaan regelen."

Kip- en haanvriendelijk

De uitloop is overdekt met gaas zodat de kippen niet bang hoeven te zijn voor roofvogels, en er staan boomstronken en boompjes omdat kippen van oorsprong bosvogels zijn. Groen loste ook het haantjesprobleem op. In Nederland worden jaarlijks 45 miljoen mannelijke kuikens vergast omdat ze langzaam groeien. Bij Kipster worden de hanen desondanks grootgebracht als vleeshanen en geslacht. En het vlees wordt net als de eieren verkocht door Lidl. "Nu, na een half jaar, produceren we tienduizenden eieren per dag. Ook de hanenburgers zijn de winkel uitgevlogen."

Ook voor arme doelgroepen zijn er business cases

Het impliciete antwoord van Groen op de centrale vraagstelling van de avond komt erop neer dat er een goede business case ligt voor klimaatvriendelijke voedselproductie, als je maar visie, durf en doorzettingsvermogen hebt. En daarmee kun je ook arme bevolkingsgroepen bedienen.

Zaaldiscussie

Bert van Ruitenbeek constateert dat Groen opereert in de vrije markteconomie. Hoe kijkt Groen daarnaar? Maurits Groen: "Ik ben de directeur van Lidl erg dankbaar. Hij was bereid de ketenverantwoordelijkheid te nemen door alle eieren af te nemen voor vijf jaar en zegde ons een goede prijs toe. We hebben alle kosten doorgerekend. Nu zijn we met boerderij twee tot en met vijf bezig, ook in Zuid-Afrika en Tsjechië. Zo kunnen we het hele systeem veranderen."

Waarom is Kipster goedkoper dan bio?

Een andere vrouw: "Hoe kunnen de Kipster eieren zo goedkoop zijn, € 1,19 per vijf stuks? Dat is veel goedkoper dan biologisch."

Groen: "We hebben 100% afzetgarantie, dus we zijn efficiënt. En we konden goedkoop geld lenen. Zouden we nog goedkoper willen produceren? Nee, want dan moeten we concessie gaan doen aan de duurzaamheid."

Groen's compagnon, kippenexpert Ruud Zanders voegt toe: "De prijs is relatief laag omdat we geen zinloze kosten maken. Bij biologische productie en vrije uitloop moet je veel grond aanhouden waar kippen geen gebruik van maken. Grond is ontzettend duur."

Naomi Klein: "Een voedseltransitie is niet vanzelf democratisch en eerlijk"

Ook Naomi Klein kwam tijdens het debat aan het woord, op video. Sprekend over haar boek *This changes everything* stelde ze dat er onherroepelijk grote veranderingen komen in onze economie om klimaatverandering tegen te gaan. Maar die verandering zal niet automatisch democratisch en eerlijk zijn, alleen als daarvoor gevochten wordt. Ze noemde Elon Musk als slecht voorbeeld van duurzame verandering waarvan alleen een kleine elite profiteert. "Als we het eerlijker willen, is er een brede sociale beweging nodig die een visie op een nieuwe economie ontwikkelt. Nee, de miljardairs gaan ons niet redden."

Bart van Opzeeland: "Milieudefensie gaat samenwerken met boeren"

De laatste spreker was Bart van Opzeeland, Campagneleider Voedsel bij Milieudefensie. Hij zet een nieuwe beweging op (Erf tot Erf) waarin boeren en burgers samen optrekken om het falende voedselsysteem te repareren. Al 100 burgers hebben zich aangemeld. "Wat we hebben nodig hebben is een boer-burgerbeweging die samen gaat optrekken om het falende voedselsysteem te repareren." Van Opzeeland bekende dat zijn organisatie in de voorbije 20 jaar "de Piet" vaak naar de boeren heeft gespeeld, en tot de conclusie kwam dat dit niet werkte. "De boer wordt gedwongen de hele tijd meer te produceren met minder. Maar hij kan alleen groen denken als hij niet rood staat. Als wij als maatschappij vinden dat het klimaatbestendiger en diervriendelijker moet, moet er geld bij voor de boer. Die boeren werken in het milieu dat wij willen redden. We hebben er dus belang bij dat de boer een fatsoenlijk salaris verdient."

Milieudefensie gaat nu nieuwe gesprekken aan met boeren om het vertrouwen te herstellen, en is inmiddels samen met boeren bij AH gaan pleiten voor een eerlijke prijs.

De supermarkten wisten niet wat hen overkwam, aldus Van Opzeeland. "Een blik Red Bull kost € 2,50 bij de AH To Go en die prijs gaat omhoog. Maar een liter melk kost slechts een euro en die prijs is vlak. Daar gaat iets totaal mis. Een melkprijs van €1,50 in de supermarkt zou genoeg zijn om aan alle duurzaamheidseisen te voldoen. De hopeloze dossiers over fosfaat en fraude verdwijnen dan als sneeuw voor de zon."

Zaaldiscussie

Katinka, werkzaam bij Springtij Festival: "Veel mensen willen best meer betalen voor melk. Het probleem is de wereldmarkt die de prijzen drukt. Waarom denk je dat een gesprek aangaan met de boeren het verschil gaat maken?"

Van Opzeeland: "Als je als milieuorganisatie gaat pleiten in Den Haag word je net niet weggelachen, maar als je samen met financiële sector gaat, of samen met de boeren, wordt er naar je geluisterd. De primaire sector moet niet langer onderworpen worden aan het mededingingsapparaat."

Europese concurrentie

Willem Koopman, boerenzoon: "In de EU zijn boeren niet solidair. Franse melk en Belgische melk zijn goedkoper en concurreren met Nederlandse melk. Dus het systeem moet in de hele EU veranderen, je kunt het niet alleen in Nederland veranderen."

Van Opzeeland: "We kunnen in Nederland direct een maatregel neerzetten voor de verkoop. Maar uiteindelijk hebben we een open markt. Het GLB is in revisie, dus daar liggen kansen. Maar ik vrees dat dat niet gaat gebeuren."

Einddiscussie: iedereen wil een derde Mansholtplan met groene indicatoren

Bert van Ruitenbeek opende de slotdiscussie met de drie sprekers met een "Felixiaanse" vraag: "Stel, Wouter, je bent minister van landbouw in de EU. Wat zou voor jou de eerste maatregel zijn die je neemt?"

Van Dieren: "Ik zou onmiddellijk een derde Mansholtplan maken. De stabiliteit in de Europese landbouw kwam door basisprijzen. Dat kun je eigentijds regelen door ze te koppelen aan maatschappelijke voorwaarden. We hebben een nieuw Mansholtplan nodig met duurzame indicatoren. Ik denk dat iedereen daarin mee wil. Ook de boeren willen dat."

Derde Mansholtplan moet uitgaan van ware kosten

Maurits Groen sluit zich erbij aan: "Ik vind dat een goed idee. Het plan zou kunnen behelzen dat er niks meer verkocht mag worden onder de kostprijs. De boeren zitten nu klem tussen aflossingen van grote leningen en de prijzen die supermarkten betalen. Er zijn maar vijf mannen in Nederland die de complete inkoop van supermarkten bepalen. Zij moeten zorgen dat boeren op een fatsoenlijke manier hun beroep kunnen uitoefenen."

Innovatie niet mogelijk bij regulering?

Ruud Tijssens, Agrifirm: "Het voorstel lijkt een beetje op een planeconomie. Als je de markt uitschakelt is de innovatie weg."

Wouter van Dieren: "Roep dat niet! Het is geen planeconomie. Het is 2000 jaar geschiedenis die ons leert om de voedselvoorziening zeker te stellen. Dat doe je door hem vol te stampen met regels. Dat geeft houvast. En binnen dat systeem kun je prima innoveren op allerlei schaal. Nu wordt er ook volop geïnnoveerd met strikte regels en quota. Roep dat niet, dan speel je die corpsjongens van Erasmus in de kaart."

Rabobank wilde Kipster niet financieren

Van Dieren meldde tussen neus en lippen dat de Rabobank het Kipsterproject van Maurits Groen niet wilde financieren. Groen deed er diplomatiek het zwijgen toe.

Boeren moeten zich organiseren

Wouter van der Weijden: "We moeten uitkijken dat we de boeren niet neerzetten als mensen die geen keuze hebben. De beweegruiimte is klein, maar er is wel beweegruiimte. In Frankrijk heeft Macron gezegd: "Ik kan jullie niet redden, maar als jullie je in ketenverband organiseren en Franse kwaliteitsproducten produceren, kan ik iets voor jullie doen."

Reacties van het publiek na afloop

Na afloop van het debat bleek het publiek wat ontdaan door het verhaal van Van Dieren, dat door tijdnood op het laatst in rap tempo werd afgedraaid, met als gevolg dat de oplossingen een beetje onderbelicht bleven.

Laconiek richting afgrond?

Rosan Kocken, strafrechtadvocaat en Statenlid GroenLinks Noord-Holland:

"We zijn het hier allemaal met elkaar eens dat de toestand hopeloos is. Wouter van Dieren staat daar heel rustig en laconiek te vertellen dat de wereld eraan gaat. En daarna gaan we allemaal weer naar huis met dat gevoel. Hoe moet ik dat nu aan mijn neefjes en nichtjes uitleggen. Lossen jullie het maar op?"

Productiecapaciteit is geen vast gegeven

Frans-Jan de Waard, van De Waard Eetbaar landschap: "Wouter van Dieren postuleert absolute grenzen aan de groei, maar dat is statisch gedacht. Als we de levensprocessen in de bodem op zo'n manier ondersteunen dat ze regeneratief zijn, kun je niet bij voorbaat zeggen wat de productiecapaciteit van de aarde is of hoeveel landbouwgrond er beschikbaar is. Het is niet heel erg moeilijk om bodemvruchtbaarheid op te bouwen in plaats van af te breken. Als je bescheiden genoeg bent om te zeggen dat er nog een boel te leren is van de natuur, kun je leren hoe je zo'n proces kunt opstarten. Iemand als Joel Salatin laat zien dat je grond heel productief en winstgevend kunt maken en tegelijk de bodemvruchtbaarheid snel kunt opbouwen. In Nederland wordt dit nu ook succesvol in praktijk gebracht. Boer Bartele Holtrop, die het voorbeeld van Joel Salatin volgt, is net genomineerd voor Boer van het Jaar. In Friesland zijn er nu meer boeren die de aanpak van Salatin navolgen. Het leidt tot veel lagere kosten en daardoor een beter resultaat. Het is hoopvol dat die beweging er is."

Een crisis van de geest

De Waard vervolgt: "Ik vond het interessant dat Maurits Groen zei dat het een kwestie is van fatsoenlijk betalen, fatsoenlijk gebruik maken van afvalstromen. In het woord fatsoenlijk zit maatvoering, proportionaliteit. Met fatsoenlijk doel je op de menselijke waarden, die worden weggedrukt in de vrije markteconomie. In de economie is de menselijke geest onbegrepen. Als je kijkt wat in de wereld gebeurt, zijn we eigenlijk de beschaving om zeep aan het helpen. Het is een crisis van de menselijke geest."

Het ACE1 kooktoestel is net zo goed of beter

Joost de Jong, tot voor kort coördinator Voedsel- en Landbouwbeleid voor vier ministeries, inmiddels gepensioneerd en freelance journalist: "Maurits Groen hield een beetje een verkooppraatje. Hij is natuurlijk ook een zakenman. Hij zei dat zijn stoof het enige kooktoestel is dat in zuinigheids categorie 4 valt. Maar ik heb in Lesotho een kooktoestel gezien dat ook een rendement van 45% heeft en flexibeler is in de gebruikte brandstof, de ACE1 van African Clean Energy."

Verdeel- en heerspolitiek rond duurzaamheid

Zita Pels, programmaleider Boerderij op IJburg: "Naomi Klein sprak over de kern van het probleem: hoe gaan we de duurzaamheid gelijk verdelen met iedereen? Dat we straks niet alleen Tesla's hebben voor de bovenklasse, maar ook elektrische fietsen voor de rest? Ik heb de indruk dat er een verdeel- en heerspolitiek bestaat rond duurzaamheid, waarbij de rijke en arme bevolkingsgroepen tegen elkaar worden uitgespeeld. Zolang alleen rijken met elkaar communiceren over dit probleem, kom je er niet."

Alexis de Roode

*Het volgende debat in de serie It's the food, my friend! vindt plaats op **dinsdagavond 27 maart 2018** in De Rode Hoed in Amsterdam. Thema: Kan voedselproductie zonder chemie? Met Michel Haring, Corné Pieterse en Johanna Fink-Gremmels. Moderator: Dick Veerman.*

Organisatie: Wouter van der Weijden, Stichting Centrum voor landbouw en Milieu, Bert van Ruitenbeek, bureau Ecominds en Felix Rottenberg, in samenwerking met de Rode Hoed.